

GÖTEBORGS UNIVERSITET

SLAVISKA INSTITUTIONEN

GUSLI

WORKING PAPERS

5

Reports in Slavic Linguistics and Literature

GÖTEBORG 1995

G U S L I
WORKING PAPERS

published by the Department of Slavic Languages
at the University of Göteborg

Editorial Board:

Roman Laskowski (Editor-in-Chief)
Arne Hult
Bengt Lundberg
Olof Paulsson

Address:

Department of Slavic Languages
University of Göteborg
S-412 98 Göteborg
Sweden

© 1995 by the authors
ISSN 0349-2575
ISBN 91-86094-15-7

CONTENTS

Per-Olof Andersson The category of definiteness and reference type	7
Morgan Nilsson Ke kategorizaci českých substantiv mužského rodu s kolísavou životností	29
Nadja Zorikhina Выражение значения состояния окружающей среды в высказы- ваниях с глаголами "положения в пространстве" в современном русском языке	57
Marina Askoldova Александр Твардовский - редактор журнала "Новый мир"	77
Svetlana Polksy О рассказе И. А. Бунина "Три рубля"	99

KE KATEGORIZACI ČESKÝCH SUBSTANTIV MUŽSKÉHO RODU S KOLÍSAVOU ŽIVOTNOSTÍ

MORGAN NILSSON

Ve všech slovanských jazycích se v jisté míře projevuje kategorie životnosti.¹ V jazycích, které dodnes zachovaly živé skloňování, je především nápadný rozdíl ve 4. pádu j.č. mezi podstatnými jmény mužskými životními a mužskými neživotními. Tako je tomu i v češtině. Čeština má 4. pád j.č. mužských podstatných jmen životních končících na souhlásce zakončený *-al-e* (rovný 2. pádu) a u podstatných jmen mužských neživotních koncovkou *-Ø* (4. pád j.č. rovný 1. pádu), přičemž se vychází z předpokladu, že životná jsou všechna slova označující živé bytosti a neživotná ta, která označují neživé předměty i rostliny (Mluvnice 1986:35-36).

O historickém vývoji kategorie životnosti v češtině přehledně a ve vší stručnosti pojednává Helcl (1949:221).

Pravděpodobně ve všech skloňujících slovanských jazycích najdeme však také určité množství podstatných jmen mužského rodu, která ve 4. pádu prokazují kolísání mezi synkretismem s 1. nebo 2. pádem, nebo nesouhlas mezi synkretismem ve 4. pádu a sémantickým významem lexému, tj. kolísání v kategorii životnosti, v tom pádu, kde bývá vyjádřena nejzřetelněji.² Platí to také pro češtinu, avšak počet takovýchto podstatných jmen bývá považován za poměrně malý. Přesto je to však jev nezanedbatelný. Navzdory tomu je ve většině mluvnických prací tento problém probíráν velmi zřídka a nesystematicky. Zdá se, že zmíněný jev bývá některými autory považován téměř za neexistující, anebo v případě, že je popsán, bývá považován za nespisovný. Z tohoto důvodu bývá kolísání v kategorii životnosti vzpomínáno jen velmi krátce a s nečetnými příklady.

Co se týče kodifikačních prací, byla teprve v Mluvnici češtiny (1986:35-37, 310-312) podána o něco plnější exemplifikace, i když dnešní stav tohoto kolísání v češtině nebyl ani zde systematicky vyjasněn. Mluvnice češtiny podává v podstatě jen velmi hrubé třídění takovýchto jmen a nedostatečné množství příkladů.

Na druhé straně není tento jev téměř vůbec probrán ani v pracích, které se zabývají hovorovým jazykem nebo obecnou češtinou, např. Vey (1946), Hronek (1972) a Sgall et al. (1992). Mezi autory zabývajícími se touto oblastí se jedině Townsendovi (1990:51) podařilo naprostota krátce zmínit o problému kolísání.

Bohužel je však tato krátká zmínka opět velmi nesystematická a obsahuje několik zcela chybných tvrzení.

O něco úplnější výklad, zato však velmi nesystematický, se nachází ve dvou článcích populárně-vědeckého rázu, a to u Helcla (1949), a nejobšírněji i nejpřesněji u Kuchaře (1959).

Rozšíření kolísání kategorie životnosti

V češtině se vyskytuje do určité míry kolísání rovněž v 1. pádu mn.č. a 2. pádu j.č. O této jevech podává přístupná literatura výklad ještě horší. Rovněž v 3. a 6. pádu j.č., jak správně podotýká několik autorů, může dojít k případům, kde se koncovka vybírá těžko. Tento problém je však natolik okrajový, že o něm v tomto článku nebudu pojednávat. Budíž jen řečeno, že se v podstatě používá koncovka *-ovi* téměř výjimečně v případě sémantické personálnosti skutečné nebo přenesené³ dotyčného podstatného jména. Všude jinde se používá koncovka *-u/-i*.

Navrhoji proto situaci v 2. a 4. pádu j.č. i v 1. pádu mn.č. blíže probádat. Stavím si za cíl tohoto článku vyšetřit hlavně situaci ve 4. pádu j.č. a 1. pádu mn.č. mužských podstatných jmen kolísajících mezi skloňováním podle vzoru životného a neživotného. Budu se zabývat systematizací a tříděním těchto podstatných jmen, ohodnocením stupně spisovnosti obou tvarů v případě kolísání, původem těchto slov a odůvodněním dnešního stavu těchto lexémů a kategorie životnosti jako takové v moderní češtině. Do menší míry chci také komentovat stav v ostatních pádech, stejně jako souvislosti mezi kolísáním v jednotlivých pádech.

Při takovéto systematizaci se záhy ukáže, že některé činitele jsou velmi důležité.

Za prvé: Je důležité správně rozlišovat různé významy téhož „slova“, tj. správně rozlišovat lexemy, poněvadž to, co se zdá být kolísáním, může být jen rozdílné skloňování různých homonymních lexémů.

Za druhé: Rozhodujícím činitelem se zdá být poměr těchto dvou (nebo více) lexémů, tj. směr odvozování nebo významového posunu.

Za třetí: Je důležitý faktický význam lexému v konkrétním kontextu. Pro tento účel budeme rozlišovat sémantickou živost označovaného předmětu a mluvnickou životnost označujícího lexému (Mluvnice 1986:35).

Základní koncovky

Zjednodušeně lze říci, že základní koncovky podstatných jmen mužských jsou následující (Mluvnice 1986:286-287).⁴

U jmen životných

2.j.	-a -e	4.j.	-a -e	1.mn.	-i/-ové/-é -i/-ové/-é
------	----------	------	----------	-------	--------------------------

Mezi třemi koncovkami v 1. pádu mn.č. se výbírá podle pravidel, která nemají pro tento výklad podstatný význam. Viz Mluvnice (1986:292-293).

U jmen neživotných

2.j.	-u (-a) -e	4.j.	-Ø -Ø	1.mn.	-y -e
------	---------------	------	----------	-------	----------

Nejzřetelnější je problém kolísavých tvarů ve 4. pádu j.č., kde podstatná jména neživotná mají nulovou koncovku, zatímco životná jména mají koncovku *-a/-e*.

V 2. pádu j.č. nelze jednoznačně říci, že koncovka podstatných jmen neživotných je *-u/-e*, když některá neživotná jména mají původní koncovku *-a* (Mluvnice 1986:305). Proto je také obtížnější v jednotlivých případech tvrdit, že zde jde o kolísání kategorie životnosti, jelikož se u neživých podstatných jmen vyskytuje koncovka *-a*. Přesto tvrdím, že většinou tak tomu je, poněvadž v češtině zůstalo opravdu velmi málo slov s původní koncovkou *-a* v 2. pádu, a žádná nová neživotná slova mužského rodu tuto koncovku nepřijímají.⁵

V 1. pádu mn.č. je také situace poněkud komplikovanější. Tady jde především o rozlišování koncovek *-i* u životných a *-y* u neživotných. Tento rozdíl se projevuje jen po tvrdých souhláskách u nichž může dojít ke střídání souhlásek (tedy *k, g, h, ch, d, t, n, r*). U slov, jejichž kmen končí na jinou souhlásku, se tento rozdíl nikdy nemůže projevit jinak než nepřímo, tj. u případných přívlastků. Ale zase jde o rozdíl poněkud uměle udržovaný, protože rozdílné formy přívlastků existují často jen ve spisovné češtině (Sgall 1992:112-113), kde jsou vytvořeny čistě na základě mluvnické shody s tvarem nadřazeného podstatného jména, tedy teoreticky a bez automatického cítění uživatele jazyka. Proto lze v živé řeči často rozlišovat životnost a neživotnost v 1. pádu mn.č. jednoznačně jen v těch případech, kde u životných dojde ke střídání souhlásek, anebo je použita koncovka *-é* nebo *-ové*. Koncovka *-ové* však také není úplně jednoznačná, neboť se může používat u jmen neživotných v archaizujícím stylu, a rovněž koncovka *-é* je trochu problemtická tím, že se v běžně mluvené řeči

často nerozlišuje mezi nepřízvučným krátkým *e* a dlouhým *é*, a proto tato koncovka splývá u jmen s měkkou kmenovou souhláskou s koncovkou *-e*.

Syntaktická shoda těchto podstatných jmen

Shoda případných přívlastků a přísudkového slovesa nebo adjektiva s nadřazeným podstatným jménem je vždy podle tvaru (označujícího) a ne podle významu (označeného).

*Mám malého syna. Mám velký dům.
Koupil jsem si nový ford ~ nového forda.*

SYSTEMATICKÉ TŘÍDĚNÍ PODSTATNÝCH JMEN S KOLÍSÁVOU ŽIVOTNOSTÍ

Východiskem práce na systematizaci podstatných jmen s kolísavou životností je lexikální materiál shromážděný z literatury a mluvené řeči, prokazující tento jev. Lexémy byly rovněž v mnoha případech později testovány na informantech a získaný materiál byl srovnán s údaji slovníků.

Počet skupin a tříd s různým chováním, co se týče paralelních tvarů i stylistické a jiné príznačnosti těchto tvarů, je podle údajů slovníků a mluvnic nesmírně velký, každá skupina obsahuje jen malý počet slov. Při práci jsem nabyl pocitu, že tato pestrost je zcela uměle vytvořena autory slovníků, a to pravděpodobně ani ne vědomě, nýbrž jako výsledek nesystematické práce. To dokazuje mimo jiné fakt, že jedno a totéž slovo je často u jednotlivých autorů popsáno zcela různými způsoby. Navíc léxemy, které jsou úzce spjaty sématicky a slovotvorně, mají podle slovníků v mnoha případech zcela rozdílné skloňování. Ve skutečnosti, podle informantů, se však takové sémanticky související lexémy vždy spojovaly do jedné skloňovací skupiny jen s několika málo výjimkami.

Níže navrhoji třídění, které se zdá být odrazem přirozeného systému, jímž se řídí český uživatel jazyka. Tento systém obsahuje jen menší počet zřetelným způsobem oddělených skupin lexémů, přičemž každá skupina je jednoznačně fiktivně charakterizována. Výhoda takového poměrně jednoduchého systému se stane zcela jasnou při popisném přístupu k systematizaci kolísání v kategorii životnosti, a navíc je zřejmá zcela malá pravděpodobnost, že uživatel jazyka je schopen ovládnout tak složitý systém, jaký podává preskriptivní kodifikační literatura.

Jinou otázkou je to, že mnou navrhované třídění konkrétních lexémů může být v několika místech sporné, nebo dokonce mylné. Systém jako takový však považuji za dostatečný pro popis kolísavé životnosti v češtině.

Zdá se také, že ty pravidelnosti, které lze zjistit, nejsou v mnoha případech vůbec stabilní, a to kvůli velkému rozporu mezi kodifikací a skutečným územ. Na tyto rozdíly upozorňuje v několika skupinách slov velmi zřetelně Kuchař (1959).

Celkově lze tady vyčlenit spíše jen tendence a nepříliš přísně ohraničené třídy podstatných jmen s kolísavou životností ve faktickém úzu. Hlavním principem se zdá být, že lexémy jsou uživateli jazyka systematizované do sémantických skupin, které vytvářejí skloňovací typy s jednotným chováním, co se týče způsobu skloňování a kolísání mezi jednotlivými skloňovacími typy.

Shoda živosti se životností podle významu

Než se soustředíme na popis situace u lexémů, u nichž se projevuje skutečné kolísání mezi životností a neživotností, věnujeme ještě něco pozornosti dvěma skupinám zdánlivě podobným.

V první z těchto skupin však nejde o kolísání ve skloňovacím paradigmatu jednoho lexému, nýbrž o homonymii dvou lexémů, jednoho živého i životného a jednoho neživého i neživotného podstatného jména. Distribuce jednotlivých tvarů u těchto lexémů je tedy zcela pravidelná.

V druhé skupině nacházíme lexémy, u kterých je rozpor jednak mezi sémantickou neživotností a mluvnickou životností, jednak mezi sémantickou životností a mluvnickou neživotností.

Popis těchto lexémů nám bude sloužit jenom jako pozadí pro další diskusi. Především je důležité tyto skupiny lexémů jasně vymezit tak, aby bylo jasné, jaké druhy lexémů nemají pro správné rozvažování o kolísavé životnosti význam.

O výše uvedený vztah dvou lexémů jde v následujících třech případech.

Dva samostatné lexémy, jeden od druhého přenesený

Lexém X: (ž)	2.j. -a	4.j. -a	1.mn. -i/-ové/-é
Lexém Y: (než)	2.j. -u	4.j. -Ø	1.mn. -y

prevít (špatná věc $\Rightarrow^6$ špatný člověk), *Ružomberok* (obec, hrad $\Rightarrow$ rodové jméno), *Washington* (příjmení $\Rightarrow$ město)

Oba lexémy jsou zcela jednoduše samostatné lexémy, přičemž jeden z významů je prvočinný a druhý lexém nabyl svého významu přenesením názvu na předmět sémanticky spojený s prvočinným významem. V takovýchto případech se neprojeví žádný problém v kategorii životnosti. Zde je prostě živý = životný a neživý = neživotný.

Dva lexémy paralelně odvozené

Lexém X: (ž)	2.j. -a	4.j. -a	1.mn. -i/-ové/-é
Lexém Y: (než)	2.j. -u	4.j. -Ø	1.mn. -y

analýzátor (člověk ~ zařízení), *křivák* (člověk ~ nůž), *letoun* (létající živočich ~ letadlo), *moták* (člověk ~ tajný dopis), *nakladač* (neobratný člověk; dravý pták ~ stroj), *nervák* (člověk ~ film atp.), *nosič* (člověk ~ součást jízdního kola), *piják* (člověk ~ papír), *protektor* (člověk ~ pneumatika), *předek* (člověk ~ přední část něčeho), *sběrač* (člověk ~ nářadí), *startér* (člověk ~ součást motoru), *stěhovák* (člověk ~ auto), *ušák* (zajíc ~ kreslo), *vodič* (člověk ~ látka schopná vést el. proud), *výstředník* (člověk ~ mechanismus), *zabiják* (vrah ~ nůž)

Oba lexémy se zdají být za stejných předpokladů odvozeny od slova třetího, většinou od slovesa nebo podstatného jména. Skloňování je u obou lexémů pravidelné, totiž živost = životnost a neživost = neživotnost.

Živá substantiva sémanticky odvozená od neživých

Odvozená živá podstatná jména v této skupině se chovají zcela pravidelně, zatímco u původních neživých se v několika případech vyskytuje skutečné kolísání. Ty lexémy, u nichž tomu tak je, budou probrány níže.

Lexém 1 (než):	2.j. -u	4.j. -Ø	1.mn. -y
Lexém 2 (ž):	2.j. -a	4.j. -a	1.mn. -i/-ové/-é

balík ($\Leftrightarrow$ venkovan), *balvan* (velký kámen $\Leftrightarrow$ neohrabaný člověk), *bíbr* (druh vousů [kolisáni v j.č.] $\Leftrightarrow$ kdo nosí takové vousy), *bobek* ($\Leftrightarrow$ malé dítě), *bobeček* ($\Leftrightarrow$ mladá úřednice), *buřt* ($\Leftrightarrow$ tust'och), *čurák* (mužský pohlavní úd [kolisáni v j.č.] $\Leftrightarrow$ nadávka), *dobytek* (zvítřata [2.j. plv. -a, živé neživotné] $\Leftrightarrow$ nadávka), *drobek*, *drobeček* ($\Leftrightarrow$ malé dítě), *háček* ($\Leftrightarrow$ kdo pádluje vpředu), *hajzl*, *hajzlík* (záchod $\Leftrightarrow$ špatný člověk), *hlad* ($\Leftrightarrow$ nenasytň člověk), *hřbet* ($\Leftrightarrow$ nadávka venkovanovi), *chlup* ($\Leftrightarrow$ policajt), *klacek* (kus dřeva $\Leftrightarrow$ mladý velký člověk, nevychovanec; velká ryba), *knedlík* ($\Leftrightarrow$ tlust'och; sedící, čumící malé dítě), *knojlik* ($\Leftrightarrow$ malé dítě), *kořen* (část stromu [2.j. plv iez -e] $\Leftrightarrow$ kdo platí za ostatní), *křen* ($\Leftrightarrow$ nežadoucí třetí osoba), *metr* (vysoké požadavky $\Leftrightarrow$ přísný učitel), *neřád*, *pásek* (fcmen $\Leftrightarrow$ frajer), *řízek* ($\Leftrightarrow$ mladík od rány), *slaneček* (sled' [kolisáni úplné] $\Leftrightarrow$ člověk v tlačenici⁷), *smeták* ($\Leftrightarrow$ pes), *smrad* ($\Leftrightarrow$ špatný člověk nebo malé dítě), *souděk* ($\Leftrightarrow$ tlust'och⁸), *špunt* (zátka $\Leftrightarrow$ dítě, malý člověk), *truhlík* (bedna $\Leftrightarrow$ popleta), *voříšek* (ořech $\Leftrightarrow$ pes), *vozembouch* (hud. nástroj $\Leftrightarrow$ nemotora), *vrták* ($\Leftrightarrow$ popleta), *živel* ($\Leftrightarrow$ neovladatelný člověk [SSJČ⁹ jen neživ.])

Zde je téměř bez jakéhokoli kolisání slovo neživotné přeneseno podle svého významu do skloňování životného, a to jakmile nastane významový přesun. Podle dostupné kodifikační literatury neplatí toto tvrzení zcela všeobecně. Lze však říci, že podle úzu je toto všeobecně přijatá tendence.

Nejjazímadlý rozpor úzu s kodifikací je snad lexém *živel*, který informanty je skloňován jako jednoznačně životný, když se vztahuje k živému označenému, kdežto ve SSJČ má výhradně tvary neživotné, stejně jako u Šmilauera (1972:140).

Nesouhlas živosti se životností

V této kategorii najdeme dva druhy lexémů.

Rozpor mezi kategorií sématické živosti a kategorií mluvnické životnosti je nejčastější u mluvnický životních lexémů označujících neživé předměty. Jsou to především lexémy druhotné, odvozené od jiných homonymních lexémů sémanticky živých. Vyskytuje se zde jen menší počet sémanticky neživých lexémů původních, významově blízkých jiným lexémům sémanticky živým.

Nachází se tu však také některé lexémy sémanticky živé ale mluvnický neživotné. Jsou to většinou podstatná jména hromadná.

Neživost, ale plná životnost:

2.j. -a
-e

4.j. -a
-e

1.mn. -i/-ové/-é
-i/-ové/-é

Sémantickou neživost, ale plnou mluvnickou životnost najdeme v následujících případech:

Označení pro zesnulé:

nebožtík, oběšenec, utopenec

Názvy jiných podobizen lidí, nadlidských nebo nadpřirozených bytostí:

bubák, sněhulák, strašák, robot

Názvy vyobrazení zvířat např. v různých emblémech a jako odznaky:

lev, lvíček, orel, orlíček

Tituly knih, časopisů, divadelních her... atd.:

Dalibor, Hamlet, Mladý technik, Zahradkář

V těchto skupinách je pocit podoby člověka nebo zvířete nebo odvozenost od lexému označujícího takovou bytost nebo tvora tak silný, že tvary jsou jednoznačně životné.¹⁰

V dalších skupinách je tento pocit už o něco slabší. Z toho důvodu se zde někdy vyskytují rovněž tvary neživotné, dokonce v několika případech jsou neživotné tvary jediné doporučené kodifikační literaturou. Úzus však dost jednoznačně dokazuje, že u těchto lexémů skloňování životné naprostě prevládá. Neživotné tvary jsou informantri zcela důsledně odmítány.

Názvy hracích karet s figurami, šachových figur:

král (⇒ hrací karta, šachová figura), *kůň* (šachová figura), *pěch* (šachová figura), *pěšák* (šachová figura), *pěsec* (šachová figura), *píšek* (šachová figura), *pind'our* (šachová figura), *spodek* (hrací karta ⇔ spodní část), *svršek* (hrací karta ⇔ vrchní část boty), *vlk* (figurka ze hry ovčín)

Označení pro loutky, panenky atp.:

maňas, maňásek [SSJČ 1.pl. -i/-y], *medvěd, medvídek, opičák, oslík, pajdulák, panák, panáček* [SSJČ 1.pl. -y], *pidižík* (figurka s dlouhými chlupy), *plavák, plaváček, vojáček*

Názvy některých institucí a podniků:

Krakonoš (hotel; rychlík ⇔ pohádková postava), *Vojtěch* (důl ⇔ křestní jméno)

Podobně někdy i názvy zvířat a osob v přeneseném významu.

biskup ($\Leftrightarrow$ ocasní část drůbeže), *drak* ($\Leftrightarrow$ hračka), *holub* (při cvičné střelbě), *ouser* ($\Leftrightarrow$ ústřel bederní), *ježíšek* ($\Leftrightarrow$ Štědrý večer [nemá pl.]), *kocour* ($\Leftrightarrow$ skvrna na natřené ploše), *kovář* ($\Leftrightarrow$ houba [ISSJČ neživ. 4.j. -e]), *králík* ($\Leftrightarrow$ kožíšek), *mrzák* ($\Leftrightarrow$ něco nepovedeného), *chudí rytíři* ($\Leftrightarrow$ jídlo [nemá sg.]), *satan* [2.j. jen -a, 1.mn. exp. -i], *šnek* ($\Leftrightarrow$ jídlo)¹¹, *vlk* ($\Leftrightarrow$ opruzenina [ISSJČ neživ. 2.j.. -a/-u, 4.j. -a]), *žralok* ($\Leftrightarrow$ odtržená podrážka)

Ve většině těchto případů jsou tvary životné spisovné a jediné možné. V některých případech však nejsou životné tvary kodifikací uznány, i když tyto lexémy jsou tak úzce spjaty s původním podstatným jménem ozačujícím živého tvora, že životné skloňování je v běžném úzu bezmála jediné možné.

Živost ale plná neživotnosti

2.j. -u	4.j. -Ø	1.mn. -y
-e	-Ø	-e

Sémantická živost, ale mluvnická neživotnost je příznačná pro následující skupiny lexémů.

Hromadná podstatná jména označující lidi nebo zvířata:

brav, dav, dobytek, hlouček, hmyz, lid, národ [2.sg. -a], *potér* (právě vylíblé rybky), *skot, zástup*

Některá původně neživá podstatná jména v přeneseném významu:

element, postrach ($\Leftrightarrow$ nepříjemná osoba), *protějšek* ($\Leftrightarrow$ protivník; spolubesedník)

Názvy živých tvorů nižšího postavení.

vir(us), kok(us)

Už v definici termínů životný, neživotný jsem stejně jako Mluvnice (1986:35-36) uvedl, že názvy rostlin jako skupina se vymykají témař systematicky korelace sémantická živost = mluvnická životnost. Rostliny jsou sice biologicky živé, ale jejich názvy jsou mluvnický vesměs neživotné.

buk, dub, jalovec, karafiát

Tomu pravidlu se vymykají, jak uvádím níže, hlavně jen názvy hub.

Kolísání v chápání živosti

U čtyř slov se projevuje kolísání v kategorii životnosti, které je odrazem kolísání v chápání postavení těchto lexémů, co se týče živosti. Jde o slova *bacil*, *korál*, *mikrob* a *polyp*, která ukazují úplně pravidelné tvary podle obou typů skloňování, životného i neživotného, podle toho, jak jsou tyto lexémy chápány sémanticky, jako živý tvor, tedy zvíře, nebo jako předmět (Mluvnice 1986:36). Proto se životné tvary vyskytují častěji v odborném jazyce než v obecnějším úzu, kde převládají tvary neživotné.

Kdo vlastně objevil bacil ~ bacila tyfu?

Ten mikrob ~ toho mikroba jsem viděl pod mikroskopem.

Ale jen:

Chytil jsem prý nějaký bacil. (ve významu nemoci)

Sémanticky blízká slova, jako např. *virus* jsou však vždy neživotná.

Podstatná jména s kolísáním paralelních tvarů živ. i neživ.

Tato podstatná jména tvoří rozsáhlou skupinu a je to kategorie, na kterou chci tímto článkem upozornit hlavně z toho důvodu, že nebyla dosud soustavně probrána a systematizována. Nacházejí se tu téměř výhradně lexémy sémanticky neživé.

Kolísání u těchto lexémů se může projevit v 1. pádu mn.č., v 4. pádu j.č., nebo v obou těchto pádech. Lze také tvrdit, že jde o určité kolísání rovněž v 2. pádu j.č., ale zde je situace zcela jiná. V 1.p. mn.č. a 4.p. j.č. vyžaduje každý ze dvou kolísajících tvarů jinou shodu případných přívlastků, zatímco v 2.p. j.č. nelze takový systémový rozdíl zjistit. V 1.p. mn.č. a 4.p. j.č. jde proto jasně o rozličné mluvnické tvary, zatímco v 2.p. j.č. lze zhlédnout jen různé realizace téhož mluvnického tvaru.

Kolísání úplné

2.j. -a/-u
-e

4.j. -a/-Ø
-e/-Ø

1.mn. -i/-y
-i/-e

Toto je jedna z největších tříd podstatných jmen sémanticky neživých vzniklých významovým posunem od substantiv sémanticky živých. Podle SSJČ je pro tato podstatná jména charakteristické velké množství skloňovacích podtypů. Zdá se však, že taková pestrost je pouze následkem nesystematické a nekonsekventní

kodifikace. Ve skutečnosti se žádný mluvčí pravděpodobně neřídí tak složitými pravidly, jaká předepisuje SSJČ, ale spíše volnějšími pravidly s volnějším kolísáním a s určitým pocitem stylové diferencovanosti těchto tvarů.

Úplné kolísání se vyskytuje u následujících sématicky definovaných skupin substantiv:

názvy rybích pokrmů:

jikrnáč, matjes [2.sg. -a], *pečenáč, uzenáč* [4.j. ř. -ø], *slanec* [4.j. ř. -ø], *sled'*
[podle SSJČ 4.j. jen -e], *zavináč* [4.j. ř. -ø]

Helcl (1959:223) uvádí, že by tato jména rybích pokrmů měla mít v mn.č. vždy neživotné tvary, a v j.č. vždy tvary životné. Šmilauer (1972:141) uvádí kolísání jen v mn.č. Tepřve Mluvnice (1986:36) mluví o dubletních tvarech ve všech pádech. Důvodem k úplnému kolísání je zřejmě to, že žádný z uvedených lexémů až na jeden nemůže označovat živé bytosti, nýbrž jen pokrmy z takovýchto bytostí vyrobené. Mluvnice (1986:36) nerozlišuje od zde uvedených lexémů sématicky jím blízké *sled'*. Informanti však upozornili na fakt, že *sled'* je ve svém hlavním významu živý, a proto neochotně přibírá tvar neživotný v 4. pádu j.č.

Lexém *sled'*, jako označení pokrmu, je homonymní a sématicky velmi blízký lexému označujícímu stejného tvora zaživa. Proto zde úplně převládají tvary životné. Velmi zřídka se za stejných předpokladů zachází se slovy *kapři* ~ *kapry* a *pstruzi* ~ *pstruhы* (Kuchař 1959:172) jako s neživotními v mn.č.

názvy ostatních pokrmů:

blboun (blb ⇔ knedlík), *španělský ptáček* (⇒ plněný maso), *utopenec*
(buřt ⇔ kdo se utopil), *moravský vrabec* (⇒ kousek pečeného masa)

názvy hub:

borovák, dubák, hřib [2. a 4.j. exp. -a, 1.mn. jen -y], *hříbek* [2. a 4.j. exp. -a, 1.mn. ř. exp. -i], *hřibeček* [2. a 4.j. exp. -a, 1.mn. ř. exp. -i], *klouzek* [2. a 4.j. exp. -a, 1.mn. ř. exp. -i], *kozák* [2.j. jen -a, 1.mn. exp. -i], *křemenáč* [4.j. exp. -e, 1.mn. ř. exp. -i], *křemenáček* [2.j. jen -a, 4.j. exp. -a, 1.mn. ř. exp. -i], *křemeňák* [2.j. jen -a, 4.j. exp. -a, 1.mn. ř. exp. -i], *masák* [SSJČ uvádí jen než. tvary], *máslák* [SSJČ uvádí jen než. tvary], *modrák, poddoubník* [2. a 4.j. exp. -a, 1.mn. ř. exp. -i], *podmásník* [SSJČ uvádí jen než. tvary], *špičník*

Ne však *hřibi podle SSJČ. Důvodem je zřejmě to, že se tato koncovka nemůže po hlásce [b] nijak foneticky realizovat.

O názvech hub tvrdí Havránek (1981:117), že mají vždy tvary životné, zatímco Helcl (1949:224) říká, že u hub s jménem přeneseným od živé bytosti, jako

např. *kozák*, jsou jediné možné tvary životné. U ostatních názvů hub pronikají silně tvary životné. S těmito názory nesouhlasí SSJČ. Podotýká u většiny hesel, že tvary životné jsou expresivní. Tento názor potvrzuje také výsledky mého výzkumu s informanty.

názvy bylin:

hlaváček ($\Leftrightarrow$ kdo má velkou hlavu [1.mn. ř. -i]), *orliček* ($\Leftrightarrow$ zvíře [1.mn. ř. -i])

názvy nápojů:

panák ($\Leftrightarrow$ sklenička kořalky), *myslivec* ($\Leftrightarrow$ druh kořalky [1.mn. ř. -e])

názvy některých zvířat a jiných tvorů použitých v přeneseném významu:

beran (nástroj $\Leftrightarrow$ zvíře), *beránek* (mrak; kožešina $\Leftrightarrow$ zvíře), *bubák* (u jablka [SSJČ neživ.] $\Leftrightarrow$ strašidlo), *furiant* (člověk $\Leftrightarrow$ tanec), *jezdec* (šachová figura, v kartotéce, náradí $\Leftrightarrow$ člověk), *koníček* (hobby, křížovka), *obrněnec* (lod' [SSJČ neživ.], automobil), *panák* (obilí $\Leftrightarrow$ loutka), *Pionýr* (organizace [nemá pl.]), *průvodce* (kniha [SSJČ neživ., podle informantu živ.] $\Leftrightarrow$ člověk), *špaček* (tužka, nedopalek $\Leftrightarrow$ pták)

U substantiva *obrněnec* uvádějí informanti ve všech pádech tvary obojí, kdežto SSJČ a Mluvnice (1986:310) doporučují jen tvary neživotné. Kuchař (1959:169) se zdá být více nakloněn k tvarům obojím.

U slova *jezdec* dovoluje SSJČ, stejně jako informanti, tvary obojí, zatímco Mluvnice (1986:310) dává přednost jen tvarům neživotným.

Jiná:

maskot [SSJČ neživ. 2.sg. -u/-a], *klacek* (velké zvíře), *ukazatel* ($\Leftrightarrow$ dopravní štíť), *žolík* (hrací karta [2.j. jcn -a])

Kolísání jen v plurálu

2.j. -a	4.j. -a	1.mn. -i/-y
-e	-e	-i/-e

Některá sémanticky neživá podstatná jména, která jsou úzce spjata s jiným lexémem mluvnický životný i sémanticky živým, mají v podstatě životné skloňování, ale v 1. pádu mn.č. se vyskytují také paralelní tvary neživotné. Důvod k tomu je nejpravděpodobnější ten, že pocit neživosti je u těchto substantiv dosti výrazný, zatímco koncovka *-i* v 1. pádu mn.č. se považuje za příliš příznačnou pro živost, tj. jako příznak živosti mnohem výraznější než životná koncovka ve 4. pádu j.č.

K této třídě podstatných jmen s kolísáním jen v 1.p. mn.č. patří

názvy šachových figur:

střelec

názvy zvířat původně živých v podobě pokrmů:

hlemýžď

Některé názvy mužského pohlavního údu:

čurák, pták, ptáček

Jiné:

bubák (mrak $\Leftrightarrow$ strašidlo), *ježek* ($\Leftrightarrow$ účes [SSJČ neživ., 2.sg. -u/-a expr.])

Matematické termíny odvozené připonami *-tel*, *-ec*:

čitatel, dělenec, dělitel, jmenovatel, menšenec, menšitel, mocněnec, mocnitel, násobenec, násobitel, odčítanec, odmocněnec, sčítanec

Některé jiné lexémy na *-tel*, *-ec*:

činitel, kříženec (rostlina $\Leftrightarrow$ živá bytost), *nositel, oznamovatel, součinitel, spolučinitel, určovatel*

Informace podávaná v SSJČ je pro obě poslední skupiny podstatných jmen velmi nekonzistentní. V běžném úzu se však zdají převládat, zejména u matematických a jiných odborných termínů, jen životné tvary v j.č.; v mn.č. se vyskytují tvary oba.

Neživotnost v plurálu - životnost v singuláru

2.j. -a
-e

4.j. -a
-e

1.mn. -y
-e

Takových lexémů je poměrně málo. Jsou to vesměs lexémy, jejichž původ lze hledat ve významu s plnou živostí. Ve zde uvedených významech se však tyto lexémy sémanticky natolik vzdálily od svého původu, že silněji, co se týče živosti, příznačný tvar 1. pádu mn.č. už nelze použít, kdežto čistě formální svazek mezi oběma lexémy, původním a odvozeným, je natolik nápadný, že nelze nepoužít životný tvar 4. pádu j.č.

název karetní hry:

betl

název motocyklu:

indián

název tance:

hulán (tanec ⇔ jízdní voják)

název nápoje:

cloumák

název souhvězdí [nemají plurál]:

Lev, Rak, Skopec, Štír, Vodnář, ...

názvy některých zvířat a jiných tvorů v přeneseném významu:

blbeček (⇒ účes [nemá pl.]), *havel* (jméno ⇒ účes [nemá pl.; SSJČ neživ. 2.sg. -a]),
kohout, kohoutek (⇒ účes [SSJČ neživ.]), *nevolník* (⇒ účes [nemá pl.]), *Oscar* (⇒ cena), *panák* (⇒ dětská hra), *prcek* (⇒ sklenička kořalky), *turek* (⇒ káva [SSJČ 4.sg. -θ]), *vlk, vlček* (zvíře ⇒ hračka [SSJČ neživ. 2.sg. -a/-u, 4.sg. -a])

jiné:

kasárník, padan (padesátihaléř)

Kolísání jen v singuláru

2.j. -a/-u

-e

4.j. -a/-Ø

-e/-Ø

1.mn. -y

-e

Zde je vedle kolísání úplného druhá z obou největších tříd podstatných jmen s kolísáním v kategorii životnosti.

názvy pokrmů:

indiánek (⇒ dortík), *jidáš* (⇒ koláč), *meloun, talián* (⇒ druh klobásy)

názvy hub:

hlaváček [SSJČ uvádí jen než. tvary], *choroš, koloděj* [4.j. ř. -e], *kostrč, pestřec* [4.j. exp. -e], *ryzec* [4.j. exp. -e], *slizák, smrž* [4.j. exp. -e], *strakoš* [SSJČ uvádí jen než. tvary]

Názvy hub s měkkou kmenovou souhláskou mají koncovky životné v menší míře než podle počtu lexémů větší skupina podstatných jmen označujících houby s kmenovou souhláskou tvrdou. Názvy hub s měkkou kmenovou souhláskou také nejsou homonymní s jinými lexémý životnými. Navzdory tomu navrhuje Helcl (1949:225) možnost použít u těchto lexémů životnou koncovku -i v množném čísle, což je podle mých informantů nemyslitelné.

názvy karetních her:

cvík [2.j. jen -a], *dudák*, *durák*, *ferbl*, *poker*, *strašák*

názvy hracích karet:

filek, *pagát*, *trumf*

jiné termíny týkající se karetních her:

durch, *flek*

Označení pro značky a typy aut, motocyklů, letadel, lodí atp.:

bavorák [2.j. jen -a], *čepel* (maďarský nákladák), *džíp*, *favorit*, *fiat*, *fiátek*,
ford, *gazík*, *Iljušin*, *indián*, *méďák*, *mercedes*, *moped*, *moskvič*, *ogar*, *opel*,
pérák, *pionýr*, *sedan*, *skútr*, *spartak*, *trabant*, *wartburg*, *Zeppelin*

Vc většině kodifikačních prací se považují v této skupině lexémů, označujících různé dopravní prostředky, tvary životné za ne čistě spisovné, tj. hovorové nebo expresivní. Avšak u Havránska (1981:117) jsou uvedeny jako jediné možné, což je podle všech jiných pramenů zcela mylné. Podle Kuchaře (1959:176) jsou tvary životné u těchto substantiv jevem hovorovým, který proniká čím dál více do spisovného jazyka.

Značky rádií a televizorů:

Mánes, *Tudor*

Značky piva:

bavorák [2.j. jen -a], *kozel*, *Praděd*, *Pražan*, *Rampušák*, *Salvátor*, *Senátor*

Tance:

bavorák [2.j. jen -a], *hopak*, *kozáček*, *kvapík*, *obkročák* [4.j. exp. -a], *rejdovák* [4.j. exp. -a], *strašák* [2.j. jen -a], *šlapák* [2.j. jen -a], *talián* ($\Leftarrow$ osoba .[4.j. exp. -Ø]),
třásák [4.j. exp -a], *vrták*

Tance jsou informanți považovány za jednotnou skupinu. Trávníček (1951:462) jejich skloňování popisuje jinak. Např. u slova *kvapík* uvádí jako nemožnou životnou koncovku v 4. pádu j.č.

názvy planet [nemají pl.]:

Jupiter, *Merkur*, *Saturn*

názvy stylů v sportu:

debl (čtyřhra), *motýlek*, *kraul*

označení pro skleničku kořalky:

frťan, *šutr*

názvy některých tělovýchovných organizací atp.:
Junák, Slovan, Baník

názvy některých zvířat a bytostí použitých v přeneseném významu:

bedekr (příjmení $\Leftrightarrow$ knižní průvodce), *duch* (duše, strašidlo $\Leftrightarrow$ povaha [2.sg. -a]), *dvojitý axel* ($\Leftrightarrow$ sportovní termín), *bedář* (tlusťoch $\Leftrightarrow$ akné), *boxer* (zápasník $\Leftrightarrow$ zbraň), *františek* (křestní jméno $\Leftrightarrow$ kadidlo), *kapucín* (mnich $\Leftrightarrow$ káva), *kulich* (pták $\Leftrightarrow$ čepice), *kurýr* (posel $\Leftrightarrow$ noviny), *maňas* (manko), *maňásek* (loutka $\Leftrightarrow$ lodička), *pind'our* (malá postava $\Leftrightarrow$ mužský pohlavní úd), *robot* (člověk-stroj $\Leftrightarrow$ kuchyňský stroj), *Silvestr* (křestní jméno $\Leftrightarrow$ 31. prosinec), *uher* (Maďar $\Leftrightarrow$ akné), *vavřinec* (křestní jméno $\Leftrightarrow$ značka vína), *Žebrák* ($\Leftrightarrow$ jméno vesnice)

I když Kuchař (1959:172) tvrdí, že říkat *kuchyňší roboti*.

různé:

bíbr, budík, budíček (hodiny, ale ne signál), *dudlík* (ISSJČ neživ.), *kameňák* (drsný vtip), *plavák* (silný dešť [2.sg. -u]), *tahák, taxík, vajgl, vlk* ($\Leftrightarrow$ planý výhonek ovocného stromu)

Rozdílné tvary pro označení substance a porce substance

Lexém I: substance: 2.j. -u,   4.j. -Ø,   1.mn. -y

Lexém II: porce substance: 2.j. -a/-u,   4.j. -a/-Ø,   1.mn. -y

buřt, džusík, fernet, hamburger, nanuk, rum, špekáček, tonik

V této skupině se zdá existovat takový rozdíl, že tvary životné v j.č. se dají použít jen ve významu „jedna porce, jeden kus“ různých potravin nebo nápojů. Svědčí o tom např.:

Láhev byla úplně prázdná, bez jediné kapky rumu.

Bez toho jednoho ruma ~ rumu bych to teď nezvládnu.

Kolísání jen v akuzativu singuláru

2.j. -u   4.j. -a/-Ø   1.mn. -y

Na hranici frazeologismů jsou případy, kde koncovka -a je používána hlavně v dětské mluvě nebo při rozhovoru s dětmi. Jde o páry druhů ovoce a některá jiná jídla. Koncovka -a se používá téměř výhradně, je-li řeč o kupování nebo jedení.

ananas, banán, grep, kokos, kokosák, šumák

Frazeologicky vázaná životnost jen v akuzativu

U značné skupiny lexémů existují podle dostupné kodifikační literatury tvary životné v 4. pádu j.č., ale jenom v jedné nebo v několika málo vazbách. Bud' se dotyčného lexému v jiných vazbách vůbec nepoužívá, nebo se ve všech ostatních spojeních používá výhradně tvaru neživotného. U většiny takovýchto lexémů také nelze tvar životný v těchto spojeních volně nahradit tvarem neživotným.

Jedná se zde zřejmě ve většině případů o frazeologicky vázané užití tvaru životného ve 4. pádu j.č. Avšak v těch případech, kdy dané slovo vůbec nevystupuje mimo takto ustálenou vazbu, o něm lze těžko mluvit jako o lexému. Takové slovo je spíše jen částí víceslovňového lexému.

Lexémy s frazeologicky vázaným tvarem životným ve 4.p. j.č.

U následujících lexémů je tvar životný povinný ve 4.p. j.č. v uvedených vazbách.

čoud: *dát si ~ někomu čouda*; (podle Ouředníka též:) *vzít čouda* ‘utíkat, prchat’,
hodit čouda ‘kouřit’

flek: *dát fleka* ‘oklamat, přelstít, podvést; porazit, zvítězit; předčít, překonat’,
chytit fleka ‘propadnout’

flok: *nemít ani floka* ‘nemít ani haléř’, *nedat ani floka*¹²

fuk: *nemít ani fuka*¹² ‘nemít ani haléř’

klid: *dát si klida*

padák: *dostat padáka* ‘výpověď ze zaměstnání’; (podle Ouředníka též:) *dostat padáka* ‘propadnout’, *dát (si) padáka* ‘odejít, vzdálit se’

pasák: *dostat ~ dát někomu pasáka* ‘při koupání někoho ze zadu za ramena potopit a přeskočit’

roh: *brát (vzít) roha* ‘utíkat (utéct) před někým, něčím’

šlofík: *dát si ~ hodit si šlofíka* ‘zdřímnout si’

šluk: *dát si ~ někomu šluka* ‘zakouřit (si)’; (podle Ouředníka též:) *dát šluka* ‘oklamat, přelstít, podvést; porazit zvítězit; předčít, překonat’, *hodit šluka* ‘kouřit’

šmír: *vzít šmíra* ‘zdrhnout, ufrknout’

U níže uvedených lexémů je tvar životný fakultativní ve 4.p. j.č. v uvedených vazbách.

flek: *dát někomu flek ~ fleka* ‘předčít, zkrotit někoho’

fuk: *mít dobrého fuka ~ dobrý suk* ‘umět dobře foukat’

gół: *dát ~ dostat góla ~ gół*

pech: *mít pech ~ pecha*

stop: *chytiť ~ vzít stopa ~ stop*

šajn: *(ne)mít (o něčem) šajn ~ šajna*

trhák: *nasadit trhák ~ trháka*

vztek: *mít ~ dostat vzteka ~ vztek*

Podstatná jména mužského rodu s defektním skloňováním

Jen 4.p. j.č. **búra** a 4.p. mn.č. **búry**.

Např.: *Dej mi búra. Nedali mu za to ani búra. Stálo to dva búry.* (Podle Ouředníka též:) *nýst se jak za búra diamant* ‘být domýšlivý’; *mít to za búra* ‘propadnout’; *točit búra* ‘být ve vězení’

Frazeologismy s podstatným jménem na **-a** volně se nevyskytujícím

Jen 4.p. j.č. **bacha**.

dát < dávat (si) bacha; podle Ouředníka (1992: 69) též *vkydávat bacha* ve stejném významu. Též elipticky, např.: *Bacha, někdo jede!*

Jen 4.p. j.č. **blba**.
dát si ~ hodit si blba 'zdřímnout si'

Jen 4.p. j.č. **bycha**.
pozdě bycha honit

Jen 4.p. j.č. **fóra**.
dát někomu ~ dostat ~ mít fóra 'náškok, předstih'

Jen 4.p. j.č. **hobla**.
dát někomu ~ dostat hobla

Jen 4.p. j.č. **majzla**.
dát < dávat si majzla 'pozor'

Jen 4.p. j.č. **spicha**.
dát si ~ mít s někým spicha 'schůzku'

Taková slova bývají u všech autorů, včetně Mluvnice (186:312) probírána spolu s lexémy s kolísavou životností. Zdá se však, že o samostatných lexémech zde vůbec nelze mluvit.

Tím je vyčerpán materiál, který prokazuje skutečné kolísání v kategorii životnosti. Pro jasnější celkový obraz chci však ještě uvést některé další příklady neživých i neživotních podstatných jmen, která jsou kolisajícím jménem sémanticky blízká.

Neživá i neživotná podstatná jména s dvojím tvarem v 2.p. j.č.
2.j. -a/-u   4.j. -Ø   1.mn. -y

Sportovní kluby
Mánes, Moravan, Sokol, Spartak, Tatran, Vltavan
Jiná:
strašák (hrozba [2.sg. -a] ⇔ polní loutka)

Neživá i neživotná

2.j. -u

4.j. -Ø

1.mn. -y

Zde uvádím jen pár příkladů lexémů, které se sématically nebo slovotvorně těsně přimykají k výše uvedeným lexémům s kolísáním, anebo mají homonymní tvar.

Slova na *-tel*:

ukazatel (číselný údaj)

Odvozené názvy lodí na *-ec*:

ledoborec, torpédoborec

U těchto tří podstatných jmen uvádí jí snad všechny kodifikační práce tvary obojí, neživotné i životné. V běžném úzku se však zdají převládat výhradně tvary neživotné, a to pro významovou zřetelnost jednotlivých koncovek. Jde totiž o slova s měkkou kmenovou souhláskou. Aby se 4. pád j.č. nepletl se stejným pádem mn.č., dává se přednost tvarům neživotným v celém skloňování. Tvar s koncovkou *-e* byl informanty chápán ve všech případech jako množné číslo.

Hotely:

Admirál

Ostatní:

hříbek (k šití ⇔ houba)

Některá zvířata a bytosti v přeneseném významu:

drak (letadlo), *had* (trubka), *kohout*, *kohoutek* (vodovodní; u pušky),
kozlík (sedátka pro kočího), *lenoch* (u pohovky), *Mánes* (restaurace),
Praděd (hora), *robot* (automatický stroj v průmyslu)

Podstatná jména životná s nepravidelnou koncovkou v 1.p. mn.č.

rodiče, lidičky, koně

Tato tři slova mají v 1. pádu mn.č. nepravidelnou koncovku, shodnou s koncovkami neživotnými, přestože jsou životná a vyžadují všechny shodné přívlastky a predikáty ve tvaru životném.

Shoda je tedy podle významu (označeného) a ne podle tvaru (označujícího).

Podstatná jména neživotná s nepravidelnými koncovkami

Životná koncovka 1.mn. *-ové* se vyskytuje u několika lexémů neživých i jednoznačně neživotních v starším nebo archaizujícím jazyce. Takovéto užití je však podmíněno pouze formálními činiteli stylovými pro účely zvyšování stylové výše textu. Tento jev nemá totiž nic společného se živou mluvou ani se žádnými sémantickými kategoriemi.

V takovýchto případech je vždy shoda taková, že také ostatní závislé větné členy mají tvar životný.

U dvou sémanticky neživých podstatných jmen *chléb* a *sýr* má koncovka 2.p. j.č. *-a* stejně jako v hovorové/obecné češtině 4.p. j.č. *-a* tvar životný. Ale nejde tu o skloňování podle vzoru životného. Koncovka *-a* v 2.p. j.č. je podle Slovníku jazyka staroslověnského (1958) historicky původní, tedy nemusí mít svůj původ v skloňování životného. Koncovka *-a* v 4.p. j.č. v hovorové/obecné češtině vyžaduje u svých přívlastků vždy tvar podle skloňování mužského neživotného. V 1.p. j.č. mohou navíc v hovorové/obecné češtině mít tvar na *-a*, který je rodu mužského a vyžaduje proto zcela přirozeně závislé větné členy v tomto rodu a pádu.

	SČ (HČ)	SČ	OČ
1.j. malý	chléb ~ chleba	- sýr	~ sejr ~ sejra
2.j. malého	chleba	- sýra ~ sýru	~ sejra ~ sejru
4.j. malý	chléb ~ chleba	- sýr	~ sejr ~ sejra
1.mn. male	chleby	- sýry	~ sejry

Zdá se tedy, že v tomto případě jde o rozšíření koncovky z 2.p. j.č. do 1. a 4. pádu j.č., původně asi jako tvar partitivní v 4. pádu, později se tento vedlejší význam ztratil a nastal konečně synkretismus 4. a 1. pádu.

Za současného stavu lze o těchto dvou lexémech mluvit jedině jako o lexémech neživotních jednak s 2.p. j.č. na *-a*, jednak s nepravidelnými tvary na *-a* v 1. a 4.p. j.č. v hovorové/obecné češtině.

Tvary *sýru*, *sejru* v 2.j. mají náreční ráz. Zde se prosazuje nová koncovka, která lépe zapadá do skloňování neživotních, na úkor historicky správného *-a*.

Závěr

Lze konstatovat, že podstatná jména mužského rodu při sémantickém posunu životnosti velmi lehce nabývají, ale dost těžko ji ztrácejí.

Při přejímání slov z kategorie životních do kategorie neživotních se životnost ztrácí nejprve v 1. pádě mn.č., potom v 4. pádě j.č., a nejpozději, nebo současně s 4. pádem, v 2. pádě j.č.

Jsou tedy lexémy, které tvoří skloňovací skupiny, v nichž se vyskytují následující koncovky:

2.j. -a	4.j. -a	1.mn. -i
2.j. -a	4.j. -a	1.mn. -i/-y
2.j. -a	4.j. -a	1.mn. -y
2.j. -a	4.j. -a/-Ø	1.mn. -i/-y
2.j. -a/-u	4.j. -a/-Ø	1.mn. -i/-y
2.j. -a	4.j. -a/-Ø	1.mn. -y
2.j. -a/-u	4.j. -a/-Ø	1.mn. -y
2.j. -u	4.j. -a/-Ø	1.mn. -y
2.j. -a	4.j. -Ø	1.mn. -y
2.j. -a/-u	4.j. -Ø	1.mn. -y
2.j. -u	4.j. -Ø	1.mn. -y

Kromě toho lze zjistit několik pravidelností.

-u v 2.j. není možné, jestliže v 4.j. není možné -Ø
-Ø v 4.j. není možné, jestliže v 1.mn. není možné -y

jestliže v 1.mn. je možné jen -i, není v 4.j. možné -Ø
jestliže v 4.j. je možné jen -a, není v 2.j. možné -u

v 2.j. nemůže být jen -u, jestliže v 1.mn. je možné -i
v 1.mn. není možné -i, jestliže v 2.j. je možné jen -u

O vývojových tendencích týkajících se postavení životních tvarů u podstatných jmen sémanticky neživých v současné češtině mají různí autoři zcela protichůdné názory. Helcl (1949:224) říká, že můžeme v jazyce pozorovat spíše sklon k rozhojňování tvarů se skloňováním životním než tendenci opačnou, zatímco Mluvnice (1986:311) tvrdí, že sice probíhá záměna, ale že naopak u četných jmen dosud přežívají některé tvary životné, a to většinou vedle novotvarů neživotních.

Zdá se, že v obou tvrzeních je trochu pravdy. Čistě historicky lze tvrdit, že přirozený vývoj v češtině spíše spíše k rozhojňování tvarů životních. Rozmnožují se v hovorové a nespisovné řeči, často na základě analogie s už existujícími tvary životními u sémanticky blízkých podstatných jmen.¹³

Kodifikační literatura se takovému vývoji vklák vždy brání, a těpeře v posledních letech nastal jistý, i když nepatrný přesun v názorech kodifikacích, takže se do větší míry uznávají prvky hovorové. Navzdory tomu zůstalo však preskriptivní úsilí o prosazování neživotných tvarů nabývat na úspěšnosti. Dá se tedy říci, že tvary životné ustupují. Děje se tak především u některých skupin lexémů, např. u lidových tanců. Těžko lze posoudit, která z obou opačných tendencí je silnější a která bude úspěšnější.

Situace kolísajících podstatných jmen je také do velké míry nejasná právě proto, že preskriptivisté často nedovolili v kodifikaci tvary, které už dávno v průměrném úzu převládají. Naopak takové tvary byly potlačovány, což způsobilo, že se většina nositelů jazyka při výběru správného tvaru jen těžko orientuje. Jen jako pář posledních příkladů chci uvést, že zatímco Balhar (1984:16) tvrdí, že tvar *taxík* ve 4. pádu j.č. je jednoznačně nespisovný, SSJČ hodnotí tento tvar jako expresivní. O značkách aut tvrdí např. Havránek (1981:117), že lze použít v 4. pádu j.č. jen tvaru životného (např. *moskviče*), zatímco Kuchař (1959:176) označuje takové tvary jako hovorové, a Šmilauer (1972:141) říká jen, že se v tomto tvaru projevuje kolísání, aniž by dotyčné tvary jakkoli ohodnotil. Mluvnice (1986:312) tvrdí, že se u těchto jmen životné tvary v 4. pádu j.č. vyskytují jen v ustálených spojeních nespisovných (např. *koupit si moskviče*). Konečně SSJČ životný tvar v tomto případě vůbec neuvádí.

Jako příklad zcela protichůdné situace lze uvést polštinu, kde jsou v souladu s územ jasně vyhraněny skupiny neživých lexémů, které mají ve spisovném jazyce tvary životné. Tyto skupiny jsou také jasně uvedeny v mluvnících a slovnících, např. Decaux (1968:12-14).

Aby bylo možné systematicky popsat stávající situaci také v českých kodifikačních pracích, měla by se zvážit následující fakta.

V českém jazykovém materiálu můžeme hlavně vyčlenit kolísání buď v obou číslech, nebo jen v jednom z obou mluvnických čísel. Nicméně všechny dosavadní výkazy o tomto jevu představují spíše jen sbírky příkladů různého druhu. Také úsudky jednotlivých autorů při hodnocení kolísavých tvarů téhož lexému se velice liší. Přitom je však také důležité pamatovat si, že rozhodující vlastně není samotný tvar podstatného jména, ale shoda případných přívlastků a přísluhu s daným tvarem. Je tedy podstatný rozdíl mezi tvary *chleba* a *taxík* ve 4. pádu, protože vyžadují různé tvary přívlastku. U obou lexémů lze pozorovat kolísání mezi nulovou koncovkou a koncovkou *-a*, zatímco jenom u lexému *taxík* máme odpovídající kolísání u shodného přívlastku. Proto je nutné vycházet z čistě formálních předpokladů, stejně jako např. v případě připisování rodů podstatným jménům. Z tohoto důvodu chci pro češtinu navrhnout částečně novou kategorizaci lexémů mužského rodu s kolísavou životností.

Pro tento účel budu počítat nejen s lexémy životními a neživotními, jak je zvykem, nýbrž ještě s třetí kategorií, ve které je skloňování v jednotném čísle vždy stejné jako u jmen životních a v množném čísle vždy stejné jako u jmen neživotních. Takový skloňovací vzor je ostatně více méně výrazně vyhraněný např. v slovenštině a polštině, i když se většinou nemluví o deklinaci samostatné. S obdobným deklinačním vzorem bychom potřebovali počítat rovněž v češtině, aby byl popis kolísavé životnosti zřetelnější a jednodušší. V češtině by však k takovému skloňovacímu vzoru patřilo jednoznačně jen velmi málo lexémů. Většinou by šlo o kolísání mezi tímto vzorem a vzorem čistě životním anebo čistě neživotním. Jinou otázkou je, jak takovou deklinační kategorii nazvat. Poněvadž k tomuto vzoru patří hlavně lexémy, které jsou nějakým způsobem spojeny s lexémy životními, budť homonymi jako např. *ford* (přijmení nebo auto), slovotvornými prostředky jako slova *mocnitel* příponou *-tel*, více konkrétní hmotnou blízkostí jako např. *nebožtík*, *sled* a *zavináč*, nebo jinou sémantickou blízkostí vůbec, jako např. *živel*, navrhoji jako případně možný termín kategorii **idolizujících podstatných jmen mužského rodu**. Tento termín by se však nehodil pro odpovídající kategorii v polštině a slovenštině, a bylo by proto pravděpodobně lepší mluvit o kategorii **jednotlivě životních** (jž.) podstatných jmen.

Takováto kategorizace se přitom ukáže být důležitá nejen pro určení jednotlivých tvarů u podstatných jmen s kolisavou životností, ale o to více důležitá pro určení shodných tvarů podle shodného skloňovacího vzoru u přívlastků, což znamená, že se musejí rozlišovat tytéž tři skloňovací kategorie rovněž ve skloňování přídavných jmen, zájmen a číslovek.

Při takovém chápání můžeme tedy vyčlenit následující tvrdé vzory:

	živ.	jedn.živ.	neživ.
N sg	-ý -Ø	-ý -Ø	-ý -Ø
A sg	-ého -a	-ého -a	-ý -Ø
G sg	-ého -a	-ého -a	-ého -u
NV pl	-í -i	-é -y	-é -y
A pl	-é -y	-é -y	-é -y

S těmito třemi vzory můžeme dosáhnout přesného popisu podstatných jmen mužského rodu a zachytit případné kolísavé tvary. Mělo by proto být úkolem slovníků podávat přesné informace o náležitosti jednotlivých lexémů do těchto vzorů a o případném kolísání mezi vícerými vzory. To, co se v češtině tradičně chápe jako kolísání v kategorii životnosti nebo zživotnění, bych radši pojmenoval kolísáním mezi životnostními kategoriemi a s tím i kolísáním mezi deklinačními vzory. Při zde navrhované kategorizaci totiž stačí u většiny lexémů krátká zmínka o životnostní kategorii, případném kolísání a s ním spojeném stylovém zabarvení. Tyto údaje patří do lexikonu, zatímco se v mluvnici uvádí,

že spojitost mezi životnostními kategoriemi a semantickou stránkou je vžemž samozřejmě existuje, ale že není nijak absolutní.

Několik příkladů:

- banán** subst. m. než., dět. též jž. druh ovoce
chléb subst. m. vždy než., 2.j. jen chleba; hov. 1.4.j. též chleba druh potraviny
ford subst. m. než., hov. expr. též jž. znažka auta
kasárník subst. m. jž. druh trestu na vojně
koniček subst. m. zpr. jž., zř. než. hobby
maskot subst. m. zpr. jž., též živ. talisman
meloun subst. m. než., dět. též jž. druh ovoce
nanuk subst. m. než.; hov. též jž. mražený smetanový krém
násobitel subst. m. zpr. jž., též živ. 1.mn. -é /než. matematický termín
Oscar subst. m. zpr. jž., též než. cca v kinematografii
panák - paňák subst. m. ob. zpr. jž., též než./živ. sklenka kořalky
robot 1 subst. m. živ. stroj podobný člověku
robot 2 subst. m. než.; hov. jž. kuchyňský stroj
robot 3 subst. m. než. stroj v průmyslu
rum 1 subst. m. než. druh alkoholického nápoje
rum 2 subst. m. než.; hov. expr. tž jž. sklenka rumu
Silvestr subst. m. jž., též než. 31. prosince
sýr subst. m. vždy než. 2.j. -a, zř. -u; ob. 1.4.j. sejr, 1.2.4.j. též sejra, 2.j. zř. též sejru druh potraviny
španělák subst. m. ob. zpr. jž., též živ. druh pokrmu
španělský ptáček subst. m. zpr. jž., též živ./než. druh pokrmu
špekáček subst. m. než.; hov. expr. jž. druh potraviny
taxík subst. m. než.; hov. expr. též jž. vůz taxi
turek ob. expr. subst. m. jž. turecká káva
ukazatel 1 subst. m. než. číselný údaj
ukazatel 2 subst. m. než., též jž./živ. 1.mn. -e/-, štíť
utopenec subst. m. zpr. jž., též živ. druh pokrmu
uzenáč subst. m. zpr. jž., též živ./než. druh rybího pokrmu
vlček subst. m. jž., též živ., 2.j. též -u druh hračky

Literatura

- Balhar (1984), Jan et col. *O češtině každodenní*. Brno: Blok.
Decaux (1968), Etienne. *Petite grammaire polonaise. Fascicule III. 3 - Flexion du nom. 3 - I Substantif*. Paris.

- Havránek (1981), Bohuslav & Alois Jedlička. *Česká mluvnice*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Helcl (1949), Miloš. "Životnost a neživotnost." *Jazykový kouteck československého rozhlasu. První výběr*. Praha: Orbis.
- Hronek (1972), Jiří. *Obecná čeština*. Praha: Universita Karlova.
- Hubáček (1981), Jaroslav. *O českých slangu*. Ostrava: Profil.
- Hubáček (1988), Jaroslav. *Malý slovník českých slangů*. Ostrava: Profil.
- Kuchař (1959), J. "Skloňování. Životnost a neživotnost." *Jazykový kouteck československého rozhlasu. Třetí výběr*. Praha: Nakladatelství Československé Akademie Věd.
- Mluvnice* (1986) češtiny 2. *Tvarosloví*. (red.) Jan Petr. Praha: Academia.
- Sgall (1992), Petr, Jiří Hronek, Alexandr Stich & Ján Horecký. *Variation in Language*. Amsterdam & Philadelphia: John Benjamins.
- Slovník* (1958 - ...) jazyka staroslověnského. Praha: Academia.
- Slovník* (1978) spisovné češtiny pro školu a veřejnost. (red.) Josef Filipc & František Daneš. Praha: Academia.
- Slovník* (1989) spisovného jazyka českého. Praha: Academia.
- Šmilauer (1972), Vladimír. *Nauka o českém jazyku*. Praha: Státní pedagogické nakladatelství.
- Ouředník (1992), Patrik. *Šmírbuch jazyka českého*. Praha: Ivo Železný.
- Trávníček (1951), František. *Mluvnice spisovné češtiny I*. Praha: Slovanské nakladatelství.
- Townsend (1990), Charles E. *A Description of Spoken Prague Czech*. Columbus, Ohio: Slavica Publishers.
- Vey (1946), M. *Morphologie du tchèque parlé*. Paris.

Poznámky

- 1 Odvolávám se zde na běžné mluvnické příručky jednotlivých jazyků, v nichž se o tomto jevu musí pojednávat alespoň pod skloňováním podstatných jmen mužského rodu. V makedonštině a bulharštině, kteréžto jazyky ztratily skloňování, lze obdobné rozlišování najít alespoň u číslovek.
- 2 Také zde se odvolávám na běžné mluvnické příručky, avšak spíše většího rozsahu, protože tento jev bývá popsán vesměs nesystematicky.
- 3 Mj. v titulech knih, divadelních her atp., např. *Ten herec hrál v králi Learovi*.
- 4 Na prvním řádku jsou koncovky pro jména s tvrdou kmenovou souhláskou, na druhém varianty pro jména s měkkou kmenovou souhláskou.
- 5 Snad kromě analogických případů při tvoření substantiv na *-ín*, např. *kravín, vepřín*.
- 6 Šipka ukazuje směr významového přesunu.
- 7 Zpravidla jen po spojovacím výrazu *jako*.
- 8 Zpravidla jen po zájmennu *takový* nebo spojovacím výrazu *jako*.

- ⁹ Slovník spisovného jazyka českého, díl I - VIII, red. B. Havránek, Praha: Academia 1989
- ¹⁰ Mluvnice (1986:36) však tvrdí, že *sněhulák* má skloňování životné jen v ustálených spojeních.
- ¹¹ Jiné výrazy označující jídlo často kolísají. Důvod k tomu, že šnek jako jídlo nekolísá, se zdá být jednak zcela odlišný význam neživotních tvarů téhož slova, totiž „součást mlýnku“, jednak to, že se tento význam nemusí pociťovat jako přenesený.
- ¹² Může se zde jednat rovněž o pozůstatky tzv. genitivu záporového.
- ¹³ Hranice nejsou ostré. 4.p. j.č. na *-a* se v obecné češtině často vyskytuje u zcela příležitostně tvořených lexémů užívaných jedním nebo několika mluvčími, např. (psu) *Udělej hopáka. Nechceš pedíka?* (= Pedigree Pal, značka konzerv pro psy).